

Magdalena Lewicka*

Rifā‘a Rāfi‘ aṭ-Ṭaḥṭāwī. Mistrz *riḥli* w służbie *an-nahḍy*

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2019.013>

Rifā‘a Rāfi‘ aṭ-Ṭaḥṭāwī¹

Historia arabskiej literatury podróżniczej (*adab ar-riḥlāt*), podobnie jak dzieje innych gatunków piśmiennictwa geograficznego, takich jak encyklopedie i słowniki, dzieła z zakresu geografii opisowej czy geografii matematycznej, sięga IX wieku (Kraczkowski 1963:

* Dr nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, kierownik Pracowni Języka i Kultury Arabskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. E-mail: magdalewica@umk.pl.

¹ Zob. Wikimedia Commons [15.06.2017].

19–21; Dayf 1987: 11–67; Bielawski 1995: 183–190, 241–243; Al-Mawāfi 1995: 21–30, 35–47; Bosworth 1999: 778–780; Walter 2008: 99–110). U podstaw jej ukształtowania się i rozwoju legła przypisywana średniowiecznym Arabom i innym mieszkańcom imperium arabsko-muzułmańskiego żywotność, której przejawem było przemierzanie ogromnego wówczas obszaru *dār al-islām*, rejonów przygranicznych, ale i ziem leżących daleko poza jego granicami. Przyczyny podejmowania podróży można sprowadzić do kilku zasadniczych kwestii, począwszy od kontaktów handlowych i misji dyplomatycznych oraz służby pocztowej, poprzez realizację religijnych praktyk związanych z obowiązkiem odbycia pielgrzymki do Mekki czy naukowych ambicji wiodących do wybitnych uczonych osiadłych w takich ośrodkach, jak: Mekka, Bagdad, Damaszek, Jerozolima, Kair i Tunis, po pragnienie rozpoznawania nieznanych terenów bądź – po prostu – dążenie do doświadczenia przygód (Dayf 1987: 8–10; Al-Samaany 2000: 19–21).

Pierwszy właściwy opis podróży w literaturze arabskiej pochodzi od Ibn Faḍlāna i przedstawia wyprawę na północ do państwa Bułgarów nadwołżańskich w latach 921–922. O autorze wiadomo tyle tylko, że towarzyszył wysłannikom abbasydzkiego kalifa Al-Muqtadira, zaś jego relacja jest cennym źródłem etnograficznym o pogańskich ludach tureckich, których ziemie przemierzał, i Bułgarach nadwołżańskich (Walter 2008: 106).

Od XII wieku terminem *riḥla* określano opisy podróży andaluzyjskich i maghrebskich uczonych na Wschód, który był dla nich szczególnie atrakcyjny jako region znacznie bardziej rozwinięty pod względem naukowym i kulturalnym. Najbardziej znane dzieło tego typu, spisane przez sekretarza dworu sultana marynidzkiego w Fezie, Ibn Ğuzayya, relacjonuje niemal trzydziestoletnią podróż Abū ‘Abd Allāha Muḥammada Ibn Baṭṭūty, najsłynniejszego arabskiego średniowiecznego autora-podróżnika i najdalej podróżującego człowieka swego czasu. Pomiędzy wyprawą z Tangeru do Mekki przez północną Afrykę, Egipt i Syrię w 1325 roku a ostatnią podróżą w latach 1352–1353, podczas siedmiu ekspedycji poznał krainy Europy, Azji i Afryki, dostarczając wiadomości na temat życia codziennego ludzi w całym ówczesnym świecie arabsko-muzułmańskim i poza nim². Za dzieło zaś wzorcowe dla innych utworów tego typu został uznany *Opis podróży* autorstwa Ibn Ğubayra (1145–1217), relacjonujący jego podróż do Mekki w latach 1183–1185. Potrzebę wyruszenia z Grenady przez Aleksandrię do Mekki uzasadnia pielgrzymką pokutną za to, że dał się skłonić do picia wina, stąd też niemal jedna trzecia opisu jest poświęcona rytuałom pielgrzymkowym i życiu w świętych miastach Mekce i Medynie. Spędził tam ponad rok, po czym po pełnym przygodnym pobycie w Syrii i Iraku powrócił do Hiszpanii³.

Analiza klasycznych opisów podróży pozwala na wskazanie charakterystycznych cech *riḥli* w odniesieniu do treści, formy i struktury dzieł reprezentujących ten nurt geograficznego piśmiennictwa arabskiego. I tak, w zakresie zawartości treściowej owe wspólne cechy dotyczą obecnych w nich określonych zespołów informacji na następujące tematy: stan dróg, możliwość i bezpieczeństwo podróżowania; aktualna sytuacja polityczna przemierzanych krain; poziom rozwoju odwiedzanych rejonów i miast, w tym funkcjonowania tam

² Życie i dzieło Ibn Baṭṭūty omawia m.in. Dunn 2012. Zob. także Kraczkowski 1963: 425–431; Kowalska 1973: 118–132; Dayf 1987: 95–122; Bielawski 1995: 289; Al-Samaany 2000: 40–41; Qindil 2002: 488–528; Euben 2008: 47–89; Walter 2008: 108–109. Sylwetkę Ibn Baṭṭūty kreśli także Grzegorz Czerwiński w tekście *Ibn Baṭṭūta. Średniowieczny mistrz reportażu i pierwszy arabski globtroter* w tym tomie.

³ Podróż Ibn Ğubayra i jego dzieło charakteryzuje m.in. Netton 1991: 127–144. Zob. także Dayf 1987: 7–94; Bielawski 1995: 243; Qindil 2002: 384–405; Walter 2008: 108.

handlu, rzemiosła, rolnictwa; rozmaite aspekty życia mieszkańców poznawanych regionów, ze szczególnym uwzględnieniem środowisk uczonych i duchownych; a dodatkowo – przedstawianie wydarzeń niezwykłych, niecodziennych (Moudden 1990: 69–76; Mawāfi 1995: 48–57; Al-Samaany 2000: 201–237; Garden 2015: 1–17).

Pod względem formy klasyczne opisy podróży charakteryzowały się przede wszystkim sposobem prezentacji wydarzeń polegającym na relacjonowaniu ich przez narratora i zarazem bohatera *riḥli* poprzez pryzmat osobistego doświadczenia, a co za tym idzie – wykorzystaniem własnej obserwacji i doświadczeń świadka jako podstawowej techniki badawczej i narracyjnej; ponadto zapożyczaniem informacji od innych autorów dzieł tego rodzaju, przy czym nierzadko brak jakichkolwiek wskazówek dotyczących źródła pochodzenia podanych wiadomości; wreszcie – tendencją do przekraczania granic gatunkowych, której przejawem jest włączanie do opisów podróży fragmentów o charakterze autobiograficznym, biograficznym, reporterskim, encyklopedycznym bądź poetyckim (Kraczkowski 1963: 24; Al-Samaany 2000: 250; Šuʿayb 2006: 48–49).

Jeśli idzie o strukturę *riḥli*, cechą charakterystyczną klasycznych opisów podróży jest obecność typowych elementów – czyli przedmowy do dzieła, zawierającej inwokację do Boga i jego Posłańca, proroka Muḥammada, oraz określenie celu podróży; następnie zakończenia dzieła, z formułą dziękczynną skierowaną do Boga za pomoc w realizacji pracy twórczej oraz ze wskazaniem daty ukończenia jego spisania – a także sposób ułożenia przez autora materiału w głównej części pracy, tj. podział rozdziałów według jednostek czasowych, jednostek przestrzennych lub jednostek tematycznych (Al-Mawāfi 1995: 63–67, 68–74; Al-Samaany 2000: 247–249).

Wszystkie te cechy charakterystyczne można odnaleźć w relacji z pobytu w Paryżu Rifāʿy Rāfiʿego at-Taḥṭawiego, opatrzonej tytułem w stylu klasycznym *Kitāb taḥliṣ al-ibriz fi talḥiṣ Bārīz*⁴, która to relacja ujrzała światło dzienne u progu reform w świecie arabsko-muzułmańskim, w okresie określanym jako *an-nahḍa*⁵. Pojawiła się bowiem w XIX wieku, naznaczonym konfrontacją pomiędzy rozwiniętym i uzyskującym coraz większe wpływy Zachodem, jego siłą, bogactwem i rozwojem, a pogrążonym w zastoju, ulegającym potędze Europy światem arabsko-muzułmańskim, jego słabością, ubóstwem i zacofaniem. Konieczność owej konfrontacji i głęboka świadomość bezsilności społeczności muzulmańskiej wobec dominacji i supremacji zachodniej legły u podstaw każdej późniejszej arabskiej myśli politycznej i stały się siłą motoryczną poszukiwania drogi wiodącej do odzyskania dawnej potęgi i siły, które od zarania dziejów odgrywały rolę szczególną w światopoglądzie muzulmańskim. Takiej drogi poszukiwał egipski reformator, który – podobnie jak inni przedstawiciele XIX-wiecznego odrodzenia arabskiego⁶ – głęboko przeżywał ówczesną sytuację swojej ojczyzny i całego świata islamu, dlatego skierował zainteresowanie ku ana-

⁴ Dzieło zostało przez autora opatrzone dwoma tytułami: *Kitāb taḥliṣ al-ibriz fi talḥiṣ Bārīz* (Wydobycie czystego złota czyli krótki opis Paryża) oraz *Ad-Diwān an-nafis bi-iwān Bārīs* (Drogocenny dywan w paryskim salonie). Po raz pierwszy wydano je drukiem w 1834 roku w Būlāqu, następnie w 1849, kolejnego zaś wydania doczekało się dopiero w 1974 roku. W ostatnich latach wznawiane było kilkakrotnie, podawane przez autorkę cytaty pochodzą z tomu opublikowanego w 2001 roku nakładem wydawnictwa Dār al-Hilāl.

⁵ Czasy odrodzenia arabskiego oraz tło społeczne i umysłowe epoki przedstawiają m.in. Aš-Šayyāl 1951; Al-Ḥuṣri 1960; Mūsā 1973; ʿAbd al-Malik 1978; Al-Qāḍi, Sawwāh 1992; Mūsā 1995; ʿAmmāra 1997; Hourani 1998; Ḥūrāni 2001; ʿAmmāra 2003; Jamsheer 2008; Jamsheer 2009; Lewicka 2014.

⁶ Ġamāl ad-Dīn al-Afġānī (1838–1897), Muḥammad ʿAbduh (1849–1905), Aḥmad Ḥān (1817–1898), Muḥammad Iqbāl (1877–1938), ʿAbd al-Raḥmān al-Kawākibī (1855–1902), Muḥammad Rašīd Riḍā (1865–1935), Ḥayr ad-Dīn at-Tūnusī (1822–1890). Na temat głównych przedstawicieli arabskiego odrodzenia w języku

lizie przyczyn zacofania i mechanizmów prowadzących do ponownego rozwoju cywilizacyjnego tego świata oraz przywrócenia należnego mu miejsca na arenie międzynarodowej. Przekonany o tym, że rozwój i bogactwo Europy nie biorą początku w systemie filozoficzno-religijnym, lecz wyłącznie w wiedzy i racjonalizmie, postulował z jednej strony korzystanie z nich celem podniesienia świata arabsko-muzułmańskiego z upadku i kryzysu, zaś z drugiej – znalezienie ich źródła w szariacie, w celu pogodzenia ich z islamem i muzułmańską tradycyjną teorią polityczną.

Rifā'a Rāfi' at-Ṭaḥṭāwī⁷ urodził się 14 października 1801 roku w miejscowości Ṭaḥṭā położonej na zachodnim brzegu Nilu w prowincji Sawhāḡ w Górnym Egipcie (Aṣ-Ṣa'īd), około 430 km na południe od Kairu. Pochodził z zamożnej rodziny *ṣarīfów*⁸, która cieszyła się ogromnym szacunkiem i wysoką pozycją społeczną, a wśród jej przedstawicieli znaleźli się wybitni sędziowie, uczeni i wykładowcy. Przez całe życie Aṭ-Ṭaḥṭāwī był bardzo dumny ze swojego pochodzenia i nieraz podnosił ten fakt, nawiązując do znamienitych przodków.

Podobnie jak wiele innych wiejskich rodzin rodzina przyszłego reformatora doświadczyła dramatycznego zwrotu fortuny spowodowanego wprowadzeniem reform rolnych Muḥammada 'Alego – ojciec Rifā'y był jednym z tych dzierżawców, których majątek został wywłaszczony, w wyniku czego z dnia na dzień stał się biedakiem. To sprawiło, że po dość beztrudnym dzieciństwie, w którym wczesną edukację chłopiec w dużej mierze odebrał od swoich wujów, w 1813 roku wraz z rodzicami opuścił Ṭaḥṭā, towarzysząc ojcu szukającemu środków, by zapewnić byt swojej rodzinie. Dwuletnia tułaczka zakończyła się powrotem do rodzinnego miasta i wprowadzeniem do krewnych ze strony matki.

Niedługo po śmierci ojca, w 1817 roku syn przeniósł się wraz z matką do Kairu, gdzie – mając lat 16 – wstąpił na Al-Azhar. W czasie studiów na tejże uczelni odebrał wykształcenie w zakresie nauk muzułmańskich oraz języka arabskiego, studiując pod okiem najbardziej znamienitych wykładowców tamtych czasów, jednak największy wpływ na edukację i przyszłość Rifā'y wywarł *ṣayḥ* Ḥasan al-'Aṭṭār (1766–1835), który był jednym z pierwszych egipskich uczonych uczęszczających do napoleońskiego Institut d'Egypte i zainteresowanych nowymi europejskimi dziedzinami nauki. W studenckich latach Aṭ-Ṭaḥṭāwī regularnie wracał na południe, gdzie nauczał w meczetach, w Mallawī na zachodnim brzegu Nilu oraz w rodzinnej miejscowości Ṭaḥṭā. W roku 1821 dołączył do grona nauczycieli Al-Azharu, stając się jednym z najznakomitszych wykładowców hadisów, logiki, retoryki, poezji i prozodii. Mimo wysokiego statusu naukowego borykał się z problemami finansowymi, dlatego też dodatkowo udzielał prywatnych lekcji synom przedstawicieli tureckiej elity Kairu, a ponadto wykładał w prywatnej szkole dla Mameluków, którą założył Muḥammad Lāzūḡli.

arabskim zob. Abū Ḥamdān 1992–1994, a w polskim piśmiennictwie Danecki 2007; Jamsheer 2008; Jamsheer 2009.

⁷ Wokół życia i dzieła reformatora zob. Aṣ-Ṣayyāl 1958; Amīn 1965; Husry 1966; Aṭ-Ṭaḥṭāwī 1968; Ḥiḡāzi 1974; Ṣarābī 1978; 'Ammāra 1984; An-Naḡḡār 1987; Abū Ḥamdān 1992–1994; Abū Ḥamdān 1992; Aṭ-Ṭaḥṭāwī 2004; Jamsheer 2008; Jamsheer 2009; 'Ammāra 2010; Lewicka 2017.

⁸ Ze strony ojca rodowód Al-Ṭaḥṭāwīego sięgał proroka Muḥammada, przez jego córkę Fāṭimę, zaś matka chłopca była córką Aḥmada al-Farḡalego al-Anṣārīego, którego korzenie sięgają medyńskiego plemienia Ḥazraḡ, należącego do tzw. *anṣār* ('pomocników Proroka'), tj. tych, którzy udzielili Prorokowi pomocy po jego emigracji (*ḥiḡra*) z Mekki do Medyny w 622 roku.

W 1824 roku, dzięki pomocy dawnego mentora, Ḥasana al-ʿAṭṭāra, Aṭ-Ṭaḥṭāwī objął stanowisko kaznodziei (*wāʿiẓ*) w jednej z jednostek nowej armii Muḥammada ʿAlego. Wydarzenie to było momentem przełomowym w życiu przyszłego reformatora, bowiem nowa funkcja pozwoliła mu na nawiązanie pierwszych, bliższych kontaktów z Europejczykami (głównie Francuzami), sprowadzonymi przez wicekróla w charakterze doradców szkolących jego armię. Ponadto w trakcie służby wojskowej miał okazję być naczynym świadkiem skutków i osiągnięć programu modernizacyjnego wdrożonego przez Muḥammada ʿAlego. Kiedy dwa lata później ten podjął decyzję o wysłaniu grupy studentów do Francji, Ḥasan al-ʿAṭṭār uznał, iż będzie to doskonała okazja dla jego byłego ucznia i – dzięki jego protekcji – Rifāʿa dołączył do naukowej misji w charakterze imama młodych Egipcjan szukających w Europie cywilizacyjnych wzorców. W ciągu kolejnych pięciu lat biegle opanował język francuski i zaznajomił się z głównymi postaciami XVIII-wiecznej myśli francuskiej, takich jak: Voltaire, Condillac, Rousseau czy Monteskiusz, którego nazywał „europejskim Ibn Ḥaldūnem”, na przekór orientalistom określającym Ibn Ḥaldūna „Monteskiuszem islamu”. Doświadczenie, wiedza i umiejętności, które zdobył w tym czasie, miały wywrzeć zdecydowany i trwały wpływ nie tylko na życie i dzieło Aṭ-Ṭaḥṭāwiego, ale przede wszystkim na rozwój kulturowy i naukowy jego ojczyzny.

Do Egiptu Rifāʿa wrócił wiosną 1831 roku, w pełnym przekonaniu, że udało mu się zadowolić swojego protektora i że czeka go świetlana przyszłość, jednak historia nie potoczyła się od razu tak, jak tego oczekiwał. Chociaż pozyskał zatrudnienie w zawodzie, który sobie obrał, jego pierwsza posada w charakterze nauczyciela i tłumacza francuskiego w Szkole Medycyny (Madrasat aṭ-Ṭibb) w Abū Zaʿbalu nie dawała mu szerokich możliwości rozwoju. Na jego dorobek literacki w tym wczesnym okresie składały się tłumaczenia monografii Cyprien-Prospera Brarda *Minéralogie populaire* i Georges-Bernarda Deppinga *Aperçu historique sur les moeurs et coutumes des nations*, obydwie ukończone jeszcze w trakcie pobytu w Paryżu. Dodatkowo przeredagował przekład podręcznika weterynarii autorstwa Yūsufa Firʿawna (z korektą Muṣṭafy Ḥasana Kassāba), pod tytułem *At-Tawdīḥ li-alfāẓ at-taṣrīḥ al-bayṭarī* (Wyjaśnienie terminów związanych z anatomią weterynaryjną). Oprócz obowiązków dydaktycznych i tłumaczeniowych Aṭ-Ṭaḥṭāwī pełnił także funkcję kierownika działającej przy *Madrasat aṭ-Ṭibb* szkoły przygotowawczej. Na ten okres przypadają też prace redakcyjne poprzedzające wydanie *Kitāb taḥlīs al-ibriz fī talḥiṣ Bārīz* (Wydobycie czystego złota czyli krótki opis Paryża), do którego uczony dodał wówczas kilka fragmentów, a nawet całych rozdziałów.

Stabilizacja zawodowa i finansowa umożliwiły przyszłemu reformatorowi podjęcie decyzji o założeniu rodziny – wkrótce poślubił jedną ze swoich kuzynek, córkę *ṣayḥa* Muḥammada al-Anṣāriego, który pełnił wówczas obowiązki zastępcy rektora Al-Azharu. Z tego związku urodziło się kilkoro dzieci, w tym dwóch synów: ʿAlī Fahmī i Badawī Bāy, z których pierwszy podążał śladami swojego ojca po ścieżkach edukacji, nauki i służby publicznej.

W roku 1833 Aṭ-Ṭaḥṭāwī został przeniesiony do Szkoły Wojskowej (Madrasat aṭ-Ṭubḡiyya) w miejscowości Ṭura, kilkanaście kilometrów na południe od Kairu, gdzie zastąpił na stanowisku głównego tłumacza francuskiego orientalistę Mathieu Auguste Koeniga. W zakres jego obowiązków wchodził przekład dzieł z dziedziny wojskowości i nauk ścisłych, a także korekta i nadzór nad działaniami pozostałych tłumaczy. Drugi rok pracy w szkole okazał się – dzięki wydaniu *Kitāb taḥlīs al-ibriz fī talḥiṣ Bārīz* – kolejnym

punktem zwrotnym w karierze przyszłego reformatora⁹. W tym samym roku 1834 ukazała się również drukiem przeredagowana przez Aṭ-Taḥṭāwīego wersja traktatu geograficznego *Al-Kanz al-muḥṭār fi kaṣf al-arāḍi wa-al-biḥār* (Wybrane skarby odkrytych regionów i mórz), pierwotnie przetłumaczonego przez Yūsufa Fir‘awnā. Owocem geograficznych zainteresowań uczonego były ponadto przekład podręcznika geografii *At-Ta‘rifāt aš-šāfiyya li-murīd al-ḡuḡrāfiyā* (Cenne wskazówki dla studentów geografii), oparty na dziełach Alexandra von Humboldta, Achille Maissasa i Auguste Micheleta, zaś podbój Syrii przez Muḥammada ‘Alego nie pozostał bez wpływu na powstanie (nieopublikowanego) dzieła pod tytułem *Risāla fi ḡuḡrāfiyā bilād aš-Šām* (Traktat o geografii Syrii).

Po wybuchu epidemii dżumy jesienią 1834 roku i odnotowaniu w Kairze pierwszych ofiar śmiertelnych Aṭ-Taḥṭāwī wrócił do rodzinnej Ṭaḥṭy, gdzie pozostał przez sześć miesięcy, co pozwoliło mu na ukończenie tłumaczenia pierwszego tomu dzieła Conrada Malte-Bruna *Précis de géographie universelle*, nad którym prace rozpoczął pod koniec swojego pobytu w Paryżu. Po powrocie do Kairu przekazał ją jako podarunek dla Muḥammada ‘Alego, ten zaś, będąc pod wrażeniem przekładu, wynagrodził reformatora gratyfikacją finansową oraz promowaniem go do stopnia wojskowego majora. Wysoko ceniony przez władcę był także *Kitāb taḥliṣ al-ibriz fi taḥliṣ Bārīz*, przełożony z jego polecenia na język turecki¹⁰ – ojczystą mowę znakomitej większości rządowych oficjeli – i rozesłany do wszystkich wyższych urzędników i notabli.

Napięte relacje zawodowe między Aṭ-Taḥṭāwīm a kierownictwem Szkoły Wojskowej w Ṭura legły u podstaw zmiany jego funkcji w służbie państwowej i objęcia stanowiska bibliotekarza w szkole medycznej Qasr al-Aynī w Kairze. Przełał wówczas na papier swoje przemyślenia dotyczące systemu edukacyjnego, które – zredagowane w postaci raportu – zostały przekazane władcy. Jednym z postulatów reformatora było powołanie szkoły dla tłumaczy, co spotkało się z aprobatą Muḥammada ‘Alego, który powierzył Aṭ-Taḥṭāwīemu zadanie stworzenia od podstaw placówki edukacyjnej tego rodzaju. To kolejny moment przełomowy w karierze zawodowej Egipcjanina, bowiem dzięki temu przez kolejne cztery dekady poświęcił się dokonywaniu przekładów i szkoleniom tłumaczy.

Reformator dążył do tego, by w utworzonej w 1835 roku Szkole Językowej (Madrasat al-Asun), bo taką nazwę nadano nowej placówce z siedzibą w pałacu należącym wcześniej do mameluckiego władcy Muḥammada al-Alfięgo Bāya w dzielnicy Al-Azbakiyya, zapewnić edukację w szerokim zakresie, dlatego oprócz języków (francuskiego, angielskiego, włoskiego, tureckiego i arabskiego) w programie nauczania znalazły się takie przedmioty, jak: geografia, matematyka i historia, a także prawo francuskie i muzułmańskie. Aṭ-Taḥṭāwī nie tylko pełnił obowiązki kierownika szkoły (*nāzir*) oraz członka utworzonej w 1836 roku Rady Szkolnictwa (*Dīwān al-Madāris*), którą kierował jeden z byłych liderów egipskiej misji studenckiej do Paryża, Muṣṭafā Muḥṭār Bey, ale przede wszystkim osobiście prowadził szereg wykładów dla wychowanków placówki i wziął na swoje barki zadanie przygotowania podstawy programowej i odpowiadających jej nowoczesnych podręczników. Ponadto, zgodnie z misją *Madrasat al-Asun*, poświęcił się pracy tłumaczeniowej i redakcyjnej, zarówno w za-

⁹ Następnie książka ukazała się drukiem kolejno w 1849, 1905, 1958, 1973, 1975, 1982, 1993, 2001, 2002. Autorka w swoim przekładzie opiera się na tym ostatnim, wydanym nakładem Al-Mu‘assasa al-‘Arabiyya li-ad-Dirāsāt wa-an-Našr w Bejrucie.

¹⁰ Turecka wersja, w przekładzie Rustema Besima, ukazała się w roku 1839 nakładem rządowej drukarni Al-Maṭba‘a al-Amīriyya w Būlāqu pod tytułem *Sefarat name-ye Rifa‘at Bey*.

kresie dokonywania i publikowania własnych przekładów, jak i redakcji oraz nadzoru nad pracami absolwentów szkoły. Prace te były szczególnie intensywne po włączeniu do szkoły w 1841 roku Wydziału Translatoryki (Qalam al-Tarğama), którym kierował Aṭ-Ṭaḥṭāwī, a ich owocem stało się ponad 2000 tłumaczeń rozmaitych dzieł z języków europejskich oraz tureckiego. Szkoła podlegała prężnemu rozwojowi, wzbogacając się o nowe wydziały i kierunki studiów, w tym Wydział Przygotowawczy (1841), Wydział Prawa Muzułmańskiego (1847), Wydział Księgowości (1845) czy Wydział Zarządzania Gruntami (1846).

W roku 1841, z polecenia Muḥammada 'Alego, reformator przejął obowiązki kierownika Biblioteki Europejskiej Qasr al-'Aynī, a rok później został redaktorem naczelnym rządowej gazety „Al-Waqā'i al-Miṣriyya” z zdaniem modernizacji pisma, zainicjowanym przez jego poprzednika na tym stanowisku i wieloletniego mentora, Ḥasana al-'Aṭṭāra. Pierwszym krokiem ku zmianom miało być zastąpienie arabszczyzną języka tureckiego, w którym wydawano wcześniej „Wydarzenia Egipskie” (artykuły pisano po turecku i tłumaczono je na arabski).

Kolejnym przejawem przychylności ze strony władcy były awanse w hierarchii wojskowej. I tak, w 1844 roku uzyskał stopień podpułkownika, a dwa lata później, kiedy wydał trzecią i ostatnią część tłumaczenia podręcznika *Précis de géographie universelle* Malte-Bruna, mianowano go pułkownikiem – od tego momentu przysługiwał mu dodawany do nazwiska honorowy tytuł beja.

Wraz ze śmiercią wicekróla Egiptu (1849) sytuacja reformatora uległa diametralnej zmianie, bowiem następca Muḥammada 'Alego, jego wnuk, 'Abbās I, który zachował tron do roku 1854, nie podzielał zainteresowania swojego dziadka osiągnięciami cywilizacji europejskiej i kontynuacją modernizacji kraju. Jego panowanie wiązało się z odwołaniem od polityki poprzednika i głęboką, antyeuropejską niechęcią. Chociaż nadal wysyłał studentów do Europy – aczkolwiek ich liczba była mniejsza – aby zdobywali wiedzę na uczelniach we Francji, w Anglii, we Włoszech, w Austrii i Prusach, doprowadził do zamknięcia lub połączenia nowoczesnych szkół założonych przez jego dziadka, w tym do zakończenia działalności Szkoły Językowej. Aṭ-Ṭaḥṭāwī nie tylko wypadł z łask władcy, ale więcej – z niewyjaśnionych dotąd całkowicie powodów został w 1850 roku zesłany do Sudanu z zadaniem stworzenia w Chartumie szkoły dla dzieci egipskich urzędników pracujących w tym regionie.

Podczas czteroletniego pobytu w tym kraju, w którym na wygnaniu przebywało wielu dysydentów walczących o przeżycie wobec wysokiej śmiertelności na skutek epidemii i chorób, reformator kilkakrotnie zwracał się z prośbą o zezwolenie na powrót do Kairu, protestując przeciwko nakazowi władcy i deklarując mu zarazem lojalność, jednak jego zabiegi nie przyniosły skutku. W tym okresie Aṭ-Ṭaḥṭāwī przetłumaczył dzieło Fénelona *Les Aventures de Télémaque*, autora, z którym mógł się identyfikować, bowiem został on skazany na banicję za zawołowaną krytykę rządzącego reżimu, którą opisywał.

Dopiero po śmierci 'Abbāsa I i objęciu tronu przez jego wujka, Sa'īda Paszę, ostatniego żyjącego syna Muḥammada 'Alego, który w odróżnieniu od swojego bratanka z entuzjazmem odnosił się do francuskich osiągnięć w zakresie nauk i sztuk, otaczając się europejskimi doradcami, nastąpił kolejny zwrot w karierze zawodowej Aṭ-Ṭaḥṭāwiego.

Po objęciu stanowiska Dyrektora Wydziału Europejskiego Gubernatorstwa w Kairze, wraz z 'Azzāmem Paszą, który pełnił wówczas obowiązki inspektora Rady Szkolnictwa i gubernatora Kairu, podjął prace nad projektem utworzenia szkół rządowych (*makātib ahliyy-*

ya), dostępnych dla wszystkich obywateli, niezależnie od ich pochodzenia, wieku czy osiągnięć edukacyjnych. Placówki te miały wypełnić lukę między szkołami religijnymi (*kuttāb*) a królewskimi (*makātib amīriyya*), a co za tym idzie – zapewnić podstawowe wykształcenie wszystkim Egipcjanom, w oparciu o skonstruowany na europejskich wzorach program nauczania. Niestety, inicjatywa reformatora nie zyskała uznania kedywa, wiele lat później podobny projekt udało się przeforsować innemu reformatorowi i działaczowi społecznemu, 'Alemu Mubāarakowi.

W 1856 roku Aṭ-Ṭaḥṭāwiemu powierzono stanowisko dyrektora nowo utworzonej Szkoły Wojskowej, w której strukturze znalazł się także Wydział Translatoryki pod kierownictwem protegowanego reformatora, Šāliḥa Maḡḍiego. Dzięki umiejętnościom dydaktycznym i administracyjnym uczonego placówka zyskała na popularności, a wśród jej absolwentów znalazł się syn Aṭ-Ṭaḥṭāwiego, Badawi Fathī Bāy.

W roku 1861 bieg kariery reformatora został zahamowany po raz kolejny, bowiem wicekról postanowił wstrzymać działalność całego kolegium, w wyniku czego odsunięto uczonego od służby państwu.

Panowanie Ismā'ila Paszy (1863–1879) okazało się nowym otwarciem w karierze Aṭ-Ṭaḥṭāwiego. Przede wszystkim po latach zyskał możliwość powrotu do wyuczonego zawodu, został bowiem kierownikiem biura tłumaczeń specjalizującego się w przekładach europejskich tekstów prawnych. Z tego okresu pochodzą przygotowane przez niego tłumaczenia *Kodeksu Napoleona* (1866), który legł u podstaw europeizacji prawa w świecie arabskim, oraz francuskiego *Kodeksu handlowego* (1868), wydanego drukiem pod tytułem *Qānūn al-tiḡāra*. Rozwijał ponadto aktywną działalność na polu edukacji, z jednej strony – jako członek Rady Szkolnictwa, zaangażowany w modernizację i nadzór nad systemem edukacyjnym, z drugiej zaś – jako autor opublikowanego w 1869 roku podręcznika *Aṭ-Tuḥfa al-maktabiyya li-taqrīb al-luḡa al-'arabiyya* (Podarunek dla szkół, w celu przybliżenia języka arabskiego), uznanego przez mu współczesnych za pierwszą nowoczesną książkę do nauki gramatyki arabszczyzny. Rok później Aṭ-Ṭaḥṭāwī chwycił za pióro w roli dziennikarza, kiedy został redaktorem naczelnym pisma „*Rawḍat al-Madāris*” („Szkolny Ogród”).

Schyłek lat 60. XIX wieku był najbardziej płodnym okresem życia reformatora w odniesieniu do jego dorobku literackiego. Powstały wówczas jego główne dzieła, stanowiące kwintesencję społecznej, politycznej i edukacyjnej myśli Aṭ-Ṭaḥṭāwiego. *Manāḥiḡ al-albāb al-miṣriyya fī mabāḥiḡ al-ādāb al-'aṣriyya* (Drogi egipskich serc do rozkoszy współczesnej sztuki), w którym wyklada swoją obronę rządów absolutystycznych i prezentuje znakomitą część poglądów na temat współczesnej polityki, oraz *Al-Muršid al-amīn li-al-banāt wa-al-banīn* (Niezawodny przewodnik dla dziewcząt i chłopców), w którym odnosi się do rozmaitych aspektów kształcenia. Dzięki postulatowi konieczności zapewnienia jednakowego dostępu do edukacji chłopców i dziewcząt to ostatnie dzieło legło u podstaw uznania jej autora za prekursora równouprawnienia kobiet, a także prekursora ruchów emancypacyjnych żeńskiej części egipskiego społeczeństwa. W tym też okresie reformator podjął prace nad monumentalną historią Egiptu. Ukończył dwa pierwsze tomy, ale tylko jeden z nich został opublikowany za jego życia: *Anwār tawfiq al-ḡalīl fī aḥbār Miṣr wa-tawfiq banī Ismā'īl* (Błask wielkich sukcesów w dziejach Egiptu i umocnienie synów Ismā'īla). W dziele tym pisarz pochyła się nad najważniejszymi wydarzeniami w historii ojczyzny od czasów faraonów do podboju muzułmańskiego, wykorzystując zarówno arabskie, jak i europejskie źródła. W opinii historyków literatury jest to pierwsza monografia poświęcona starożytnej historii

Egiptu pióra Egipcjanina. Tom drugi, zawierający biografię Proroka Muḥammada i opatrzoną tytułem *Nihāyat al-iḡāz fī sirat Sākin Al-Ḥiḡāz* (Krótkie streszczenie biografii Człowieka z Al-Ḥiḡāzu) ukazał się pośmiertnie, zredagowany przez syna autora, 'Alego Fahmiego.

Rifā'a Rāfi' at-Ṭaḥṭāwī zmarł 27 maja 1873 roku i został pochowany następnego dnia na kairskim cmentarzu *Al-Qarāfa al-Kubrā* u stóp wzgórz Al-Muqaṭṭam, w Ogrodzie Uczonych (*Bustān al-'Ulamā'*).

Egipski reformator był zatem pierwszym „arabskim okiem”, które z ogromną wnikliwością i głęboką świadomością oraz z pozycji życzliwej krytyki obserwowało nowożytną cywilizację zachodnią, reprezentowaną przez cywilizację Francuzów ('Amāra 2010: 93), a owocem tych obserwacji stał się pamiętnik z podróży do Paryża, *Kitāb taḥlīs al-ibriz fī talḥīs Bārīz*¹¹. W dziele tym, które do 1850 roku stanowiło jedyny szczegółowy opis kraju europejskiego w języku arabskim, a do I wojny światowej obowiązkową lekturę wszystkich urzędników egipskich, reformator zawarł opis instytucji politycznych, społecznych, kulturalnych, edukacyjnych, z jakimi zetknął się we francuskiej stolicy, a które uważał za wzorcowe i godne przeniesienia na rodzimy grunt, powołując się na hadisy: „Wiedzy szukajcie wszędzie, choćby w Chinach” (At-Ṭaḥṭāwī 2002: 18) i „Mądrość jest bronią wiernego, poszukuje jej wszędzie, nawet wśród niewiernych” (ibid.: 18), zaś całości przyświecało arabskie motto: „Pierwszeństwo przysługuje temu, kto idzie przodem” (ibid.: 16). Egipcjanin nie miał bowiem wątpliwości, że „wiedza jest największym dobrem, najważniejszą z rzeczy ważnych, a ten, kto ją posiada, zbiera jej owoce tak w życiu doczesnym, jak i wiecznym” (ibid.: 10), i był w pełni przekonany, iż jego dzieło, w którym zawarł charakterystykę „nauk i sztuk, opisując je w taki sposób, jak robią to Europejczycy i nakreślając to, co o nich sądzą i w jaki sposób je tworzą”, „obudzi z głębokiego snu społeczeństwo we wszystkich krajach islamu” (ibid.: 12).

Książkę, złożoną z sześciu obszernych rozdziałów, otwiera *Wstęp (Muqaddima)*¹², w którym autor, po wyjaśnieniu powodów wyjazdu do Francji oraz potwierdzeniu konieczności zdobywania wiedzy i oboznania z nauką, sztuką, rzemiosłem i produkcją, przedstawia charakterystykę tego kraju na tle innych państw europejskich oraz cechy wyróżniające jego mieszkańców, które legły u podstaw wyboru Francji jako kraju docelowego dla szukających dobrego wykształcenia i właściwych wzorców cywilizacyjnych stypendystów egipskich. Jak wskazują pierwsze wersy zasadniczej części tomu, które pojawiają się tuż po *Wstępie*, będzie w *Kitāb taḥlīs al-ibriz fī talḥīs Bārīz* mowa „o podróży z Egiptu do Paryża i o rzeczach niezwykłych, które było nam dane zobaczyć w czasie tej podróży, o pobycie w tym mieście wypełnionym wszystkimi rodzajami nauk i sztuk oraz zadziwiającą sprawiedliwością i niezwykle prawnym postępowaniem, które zasługują na to, by stać się kwestiami pierwszej kategorii w świecie islamu, w krajach, w których panuje szari'at Proroka, pókj z nim. I to

¹¹ Przekład na język angielski: *An imam in Paris: account of a stay in France by an Egyptian cleric (1826–1831)*, tłum. Daniel Newman, Saqi, London 2004; na język niemiecki: *Aṭ-Ṭaḥṭāwī in Paris: ein Dokument des arabischen Modernismus aus dem frühen 19. Jahrhundert*, tłum. Karl Stowasser, Univ. Diss., Münster 1968; na język polski: *Wydobycie czystego złota, czyli krótki opis Paryża*, tłum. Magdalena Lewicka [w przygotowaniu do druku].

¹² *Kitāb taḥlīs al-ibriz fī talḥīs Bārīz* (13–33). Na *Wstęp* składają się 4 rozdziały opatrzone odpowiednio tytułami: *Rozdział pierwszy – O tym, co jawi mi się jako powód naszej podróży do tego kraju [Francji – M. L.], krainy niewiary i zaciętrzewienia, tak odległej od nas i tak drogiej z powodu nadmiernie wygórowanych tam cen* (14–19), *Rozdział drugi – dotyczy pożądanых nauk i sztuk* (20–21), *Rozdział trzeci – O sytuacji kraju Franków w porównaniu do innych państw, o wyższości narodu francuskiego nad innymi Europejczykami, o wyznaczeniu go przez naszych zwierzchników jako celu naszej podróży spośród europejskich królestw* (22–31), *Rozdział czwarty – O tych, którzy stali na czele naszej wyprawy* (32–33).

jest właśnie ten cel zawarty w kolejnych rozdziałach podzielonych na kolejne podrozdziały” (ibid.: 33).

Pierwszy rozdział, *O tym, co wydarzyło się od chwili wyjazdu z Egiptu do momentu przyjazdu do Marsylii* (34–46), na który składają się cztery podrozdziały¹³, poświęca At-Ṭaḥṭāwī Aleksandrii; drugi, *O tym, co wydarzyło się od chwili wjazdu do Marsylii do momentu wjazdu do Paryża* (47–56), obejmujący zaledwie dwa podrozdziały¹⁴ – Marsylii; w trzecim zaś, *O przyjeździe do Paryża i tym wszystkim, co było nam dane zobaczyć i czego było nam dane tam doświadczyć* (57–198), podzielonym na trzynaście części¹⁵, przechodzi do szczegółowego opisu Francji i Paryża, poczynając od położenia geograficznego, bogactw naturalnych oraz charakterystyki regionu i kraju, przez prezentację zagadnień o charakterze społecznym i socjalnym, obejmującą warunki zamieszkania i poziom życia, sposoby ubioru i spędzania wolnego czasu, tradycje żywieniowe, sytuację wyznaniową, opiekę zdrowotną i szczególne zainteresowanie okazywane naukom medycznym, instytucje dobroczynne, postęp i osiągnięcia w zakresie nauki i sztuki, po zagadnienia administracji państwowej, w tym przysługujące Francuzom prawa, sposoby sprawowania władzy sądowniczej, prawodawczej i wykonawczej oraz udział społeczeństwa w rządach. W czwartym rozdziale (199–230), podzielonym na sześć części¹⁶ i zatytułowanym *Esej czwarty. O wysiłku i trudzie włożonym w zdobycie wiedzy w zakresie pożądaných nauk i sztuk, które musieliśmy podjąć, by osiągnąć cel wyznaczony przez zwierzchników, o organizacji prac okresowych z czytania, pisania i innych przedmiotów, o znacznych kosztach poniesionych przez zwierzchników, o mojej korespondencji na temat nauki z wybitnymi Francuzami, o sztukach i książkach, które przestudiowałem w Paryżu, reformator pochyła się nad sytuacją egipskich studentów podejmujących naukę w Paryżu i nad problemami, z którymi borykali się podczas pobytu za granicą, a następnie prezentuje swoją korespondencję z przedstawicielami francuskiego świata nauki i dzieła, z jakimi dane mu było zapoznać się w trakcie misji. W rozdziale piątym (231–258), *O rewolucji we Francji i detronizacji króla przed naszym powrotem do Egiptu*, na który składa się siedem podrozdzia-*

¹³ *Rozdział pierwszy – O wyjeździe z Egiptu do chwili wejścia do portu w Aleksandrii* (35), *Rozdział drugi – W skrócie o związanych z tym miastem informacjach zaczerpniętych z arabskich i francuskich dzieł i o tym, które z nich wydają się nam słuszne* (36–38), *Rozdział trzeci – O podróży morskiej do portu w Aleksandrii* (39–41), *Rozdział czwarty – O górach, krainach i wyspach, które było nam dane zobaczyć* (42–46).

¹⁴ *Rozdział pierwszy – O naszym pobycie w Marsylii* (48–54), *Rozdział drugi – O wyjeździe z Marsylii i przybyciu do Paryża oraz podróży pomiędzy tymi miastami* (55–56).

¹⁵ *Rozdział pierwszy – O topografii Paryża, położeniu geograficznym miasta, warunkach naturalnych, cechach charakterystycznych regionu i kraju* (58–75), *Rozdział drugi – O mieszkańcach Paryża* (s. 76–97), *Rozdział trzeci – O organizacji państwa francuskiego* (98–115), *Rozdział czwarty – O zwyczajach mieszkaniowych mieszkańców Paryża i związanych z tym kwestiach* (116–123), *Rozdział piąty – O żywieniu mieszkańców Paryża i ich zwyczajach dotyczących jedzenia i picia* (124–129), *Rozdział szósty – O ubiorze Francuzów* (130–132), *Rozdział siódmy – O rozrywkach w Paryżu* (133–141), *Rozdział ósmy – O higienie w Paryżu* (142–144), *Rozdział dziewiąty – O trosce o nauki medyczne w Paryżu* (145–164), *Rozdział dziesiąty – O dobroczynności w Paryżu* (165–168), *Rozdział jedenasty – O zyskach i umiejętnościach w Paryżu* (169–174), *Rozdział dwunasty – O religii mieszkańców Paryża* (175–178), *Rozdział trzynasty – O postępie mieszkańców Paryża w naukach, sztukach i rzemiośle, o ich klasyfikacji i związanych z tym kwestiach* (179–198).

¹⁶ *Rozdział pierwszy – O tym, co spotkało nas na początku w zakresie systemu pisania i czytania oraz innych przedmiotów* (202–204), *Rozdział drugi – O nadzorowaniu naszych wyjść i powrotów* (205–207), *Rozdział trzeci – O życzeniu naszych przełożonych wyteżonej pracy i wysiłku* (208–210), *Rozdział czwarty – O niektórych listach, jakie wymieniliśmy z kilkoma wybitnymi francuskimi uczonymi, poza Monsieur Jomard'em* (211–217), *Rozdział piąty – O książkach, które przeczytałem w Paryżu, o metodach egzaminowania, o tym, co napisał do mnie Monsieur Jomard, o raportach z egzaminów końcowych* (218–224), *Rozdział szósty – O egzaminach, które miałem w Paryżu, a szczególnie ostatnim, który poprzedził mój powrót do Egiptu* (225–230).

łów¹⁷, sięga do sytuacji Francji: wybuchu rewolucji lipcowej 1830 roku, obalenia Karola X i osadzenia na tronie Ludwika Filipa I oraz zmian społeczno-politycznych, jakie były wynikiem tych wydarzeń. Rozdział szósty (259–286), *O zarysie nauk i sztuk, o których była mowa w rozdziale drugim Wstępu*, podzielony na siedem części¹⁸, poświęca w całości nauce i sztuce, poczynawszy od dokonanej przez Europejczyków klasyfikacji tych dziedzin, w tym klasyfikacji genetycznej języków, po opis literatury, retoryki, logiki, filozofii i arytmetyki. Zwieńczeniem rozważań wokół zagadnień francuskiego życia kulturalnego, społecznego i politycznego jest *Zakończenie (Al-Hātima)*, zatytułowane *O naszym powrocie z Paryża do Egiptu i różnych innych kwestiach*, które stanowi próbę podsumowania obserwacji i przemyśleń autora, porównania między Francją reprezentującą Zachód i Egiptem jako jednym z krajów świata muzułmańskiego, wreszcie – pójsia śladem Europy, co umożliwi rozwój cywilizacyjny tegoż świata zgodnie z arabskim mottem: „Pierwszeństwo przysługuje temu, kto idzie przodem”.

Aṭ-Ṭaḥṭāwī nie odrzucał podstaw obranych przez myślicieli epoki odrodzenia w XIX wieku, a ściślej mówiąc – podstaw przyjętych dla stosunków pomiędzy cywilizacją muzułmańską a europejską, opartych na swoistym kompromisie łączącym koncepcje Zachodu z ideami odziedziczonymi przez społeczeństwo arabsko-muzułmańskie, tak że jedne nie były sprzeczne z drugimi. Ów kompromis nie zawsze był łatwy i możliwy do spełnienia, bowiem koncepcje zachodnie trafiały na zupełnie obcy grunt świata arabsko-muzułmańskiego, czego przykładem jest próba pogodzenia muzułmańskiej *šūry* z koncepcją zachodniej demokracji czy *ahl al-ḥall wa-al-‘aqd* z ideą reprezentantów narodu. Reformator – podobnie jak inni arabscy myśliciele z XIX wieku – dążył do wypracowania owych kompromisowych rozwiązań, tj. pogodzenia środków, które doprowadziły państwa europejskie do obecnej siły i władzy z literą prawa muzułmańskiego: „Pragnę rozpowszechnić moją opinię o tym, jak wysoko cenię niektóre sprawy w tych krajach. [...] A wiadomo, że nie mógłbym uważać za dobre niczego, co sprzeczne jest z tekstem szari‘atu” (ibid.: 11).

Dzieło Aṭ-Ṭaḥṭāwiego przyczyniło się znacząco do przygotowania umysłów i rozpowszechnienia idei nowoczesnego państwa i społeczeństwa egipskiego, odnosiło się także do innych krajów arabskich i muzułmańskich. Odnowa ich instytucji politycznych, społecznych, gospodarczych i edukacyjnych, którą postulował w swych pracach i działalności, celem wyrwania się z zacofania odziedziczonego po Osmanach i Mamelukach, mogła dokonać się jedynie za pomocną nowoczesnej nauki i wiedzy, a co za tym idzie – otwarcia

¹⁷ Rozdział pierwszy – *O pierwszych wydarzeniach, które umożliwiają zrozumienie przyczyn wypowiedzenia posłuszeństwa władcy przez Francuzów* (232–234), *Rozdział drugi – O wprowadzonych zmianach, które legły u podstaw rewolucji* (235–240), *Rozdział trzeci – O działaniach króla w owym czasie, o jego zadowoleniu z ugody wraz z upływem czasu, a także o jego abdykacji na rzecz syna* (241–243), *Rozdział czwarty – O tym, co wywołało spór w Zgromadzeniu Reprezentantów i o tym, jak niezgoda ta doprowadziła do przekazania władzy królewskiej Ludwikowi Orleańskiemu* (244–249), *Rozdział piąty – O tym, co spotkało ministrów, którzy podpisali królewskie dekrety, a które stały się przyczyną upadku monarchii pierwszego króla, który dopuścił się tego, czego się dopuścił, o nieprzewidzianych skutkach i o poządlwości, która nie zwyciężyła* (250–253), *Rozdział szósty – O drwinach Francuzów z Karola X po rewolucji i niezadowoleniu Francuzów z tego powodu* (254–256), *Rozdział siódmy – O tym, co miało miejsce w europejskich krajach na wieść o detronizacji pierwszego króla i przekazaniu władzy drugiemu królowi oraz o ich zadowoleniu z tych wydarzeń* (257–258).

¹⁸ *Rozdział pierwszy – O klasyfikacji nauk i sztuk według Francuzów* (260–261), *Rozdział drugi – O klasyfikacji języków oraz o terminie „język francuski”* (262–269), *Rozdział trzeci – O sztuce pisania* (270–271), *Rozdział czwarty – O retoryce obejmującej styl, znaczenie i sztukę pięknego słowa* (272–273), *Rozdział piąty – O logice* (274–277), *Rozdział szósty – O dziesięciu pojęciach przypisywanych Arystotelesowi* (278–280), *Rozdział siódmy – O sztuce rachowania nazywanej w języku francuskim „arytmetyką”* (281–286).

Orientu na zdobycze zachodniej kultury i cywilizacji. To przekonanie stanowiło punkt wyjścia dla jego rozważań, zaś formą służącą wyrażeniu tychże uczynił *riḥle*, prezentując w niej opis swojej podróży na Zachód, który we wcześniejszych wiekach nie stanowił dla arabskich podróżników interesującej destynacji, i wpisując ją w ten sposób w służbę *an-nahḍie*.

Bibliografia

- ‘Abd al-Malik, Anwar 1978. *Al-Fikr al-‘arabi fi ma‘rakat an-nahḍa*. Bayrūt: Dār al-Ādāb.
- Abū Ḥamdān, Samir 1992. *Rifā‘a Rāfi‘ at-Taḥṭāwī: Rā‘id at-taḥḍīt al-ūrūbi fi Miṣr*. Bayrūt: Aš-Šarika al-Ālamiyya li-l-Kitāb.
- 1992–1994. *Mawsū‘at ‘aṣr an-nahḍa*. Bayrūt: Aš-Šarika al-Ālamiyya li-l-Kitāb.
- ‘Amāra, Muḥammad 1984. *Rifā‘a Rāfi‘ at-Taḥṭāwī: Rā‘id at-tanwīr fi al-‘aṣr al-ḥadīṭ*. Al-Qāhira: Dār aš-Šurūq.
- 1997. *Aṣ-Šaḥwa al-islāmiyya wa-at-taḡīd al-ḥadāri*. Bayrūt–Al-Qāhira: Dār aš-Šurūq.
- 2003. *Mustaqbalunā bayna at-taḡdīd al-islāmi wa-al-ḥadāta al-‘arabiyya*. Al-Qāhira: Dār as-Salām li-ṭ-Ṭibā‘a wa-an-Naṣr wa-at-Tawzī‘ wa-t-Tarḡama.
- 2010. *Al-A‘māl al-kāmila li-Rifā‘a at-Taḥṭāwī*. Al-Qāhira: Dār aš-Šurūq.
- Amin, Aḥmad 1965. *Zu‘amā‘ al-iṣlāḥ fi al-‘aṣr al-ḥadīṭ*. Al-Qāhira: Maktabat an-Nahḍa al-Miṣriyya.
- Bahayy, ‘Iṣām 2006. „Risālat Ibn Faḍlān. Qirā‘a taqāfiyya”. *Alif: Journal of Comparative Poetics* 26: 105–137.
- Bielawski, Józef 1995. *Klasyczna literatura arabska*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Bosworth, Clifford E. 1999. „Travel Literature”. W: Julie Scott Meisami, Paul Starkey (red.). *Encyclopedia of Arabic Literature*. London–New York: Routledge.
- Dayf, Šawqī 1987. *Ar-Riḥlāt*. Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif.
- Dunn, Ross E. 2012. *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the Fourteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Euben, Roxanne L. 2008. *Journeys to the Other Shore – Muslim and Western Travelers in Search of Knowledge*. Princeton: Princeton University Press.
- Garden, Kenneth 2015. „The Riḥla and Self-reinvention of Abu Bakr Ibn al-‘Arabi”. *The Journal of American Oriental Society* 135 (1): 1–17.
- Ghazoul, Ferial Jabouri (red.) 2006. *Wanderlust: Travel Literature of Egypt and the Middle East / / Šaḥwat at-tirḥil. Adab ar-riḥla fi Miṣr wa-aš-Šarq al-Awsat*, numer tematyczny *Alif: Journal of Comparative Poetics* 26: 1–282 (English), 1–238 (Arabic). Cairo: American University in Cairo Press.
- Hiḡāzī, Maḥmūd 1974. *Uṣūl al-fikr al-‘arabi al-ḥadīṭ ‘inda At-Taḥṭāwī: ma‘a an-naṣṣ al-kāmil li-kitābihi Taḥliṣ al-ibriz*. Al-Qāhira: Al-Hay‘a al-Miṣriyya al-Āmma li-l-Kitāb.
- Hourani, Albert 1998. *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*. London: Oxford University Press.
- Al-Ḥuṣri, Abū Haldūn Sāṭi‘ 1960. *Al-Bilād al-‘arabiyya wa-ad-dawla al-‘uṭmāniyya*. Bayrūt: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn.
- Hūrānī, Albirt 2001. *Al-Fikr al-‘arabi fi ‘aṣr an-nahḍa 1798–1939*. Tłum. Karim ‘Azqūl. Bayrūt: Nawfal.
- Husry, Khaldun 1966. *Three Reformers: a study in modern Arab political thought*. Beirut: Khayats.
- Ibn Battuta, Muḥammad 2008. *Osobliwości miast i dziwy podróży*. Tłum. Tadeusz Majda, Halina Natorf. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Ibn Faḍlān, Aḥmad 1985. *Kitāb*. Tłum. Anna Kmiotowicz, Franciszek Kmiotowicz, Tadeusz Lewicki. Wrocław: Ossolineum.

- Jamsheer, Hassan A. 2008. *Reforma władzy i społeczeństwa w arabsko-muzułmańskiej myśli politycznej wieków XIX i XX*. Łódź: Wydawnictwo Ibidem.
- 2009. *Historia powstania islamu jako doktryny społeczno-politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Kowalska, Maria 1973. *Średniowieczna arabska literatura podróżnicza*. Kraków: Zeszyty Naukowe UJ.
- Kraczkowski, Ignacy J. 1963. *Tārīḥ al-adab al-ḡuḡrāfī al-'arabī*. Tłum. Ṣalāḥ ad-Dīn 'Uṭmān Ḥāšim. Al-Qāhira: Maṭba'at Laḡnat at-Ta'lif wa-at-Tarḡama wa-an-Našr.
- Lewicka, Magdalena 2014. „Europa w arabskiej myśli społeczno-politycznej doby odrodzenia”. *Litteraria Copernicana* 1 (13): 82–97.
- 2017. „Between tradition and modernity. European models and the Islamic socio-political tradition based on *Kitāb taḥlīs al-ibrīz fī talḥīs Bārīz* of Rifā'a at-Ṭaḥṭāwī”. W: Joanna Marszałek-Kawa (red.). *The Changing Role of Asia. Selected Cultural and Educational Aspects*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Al-Mawāfī, Nāšir 'Abd ar-Rāzzaq 1995. *Ar-Riḥla fī al-adab al-'arabī ḥattā nihāyat al-qarn ar-rābī' al-ḥiḡrī*. Al-Qāhira: Dār an-Našr li-l-Ġāmi'āt al-Miṣriyya.
- Moudden, Abderrahmane 1990. „The Ambivalence of Riḥla: Community Integration and Self-definition in Moroccan Travel Accounts 1300–1800”. W: Dale F. Eickemann (red.). *Muslim Travelers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*. Berkeley: University of California Press.
- Mūsā, Munīr 1973. *Al-Fikr al-'arabī fī al-'aṣr al-ḥadiṭ*. Bayrūt: Dār al-Ḥaqīqa.
- 1995. *Al-Fikr as-siyāsī al-'arabī fī al-'aṣr al-ḥadiṭ*. Ṭarābulus (Lubnān): Maktabat as-Sā'iḥ.
- An-Naḡḡār, Ḥusayn Fawzī 1987. *Rifā'a at-Ṭaḥṭāwī: Rā'id fikr wa-imām nahḍa*. Al-Qāhira: Al-Hay'a al-Miṣriyya al-'Āmma li-l-Kitāb.
- Netton, Ian R. 1991. „Basic Structures and Signs of Alienation in the Riḥla of Ibn Jubayr”. *Journal of Arabic Literature* 22 (1): 127–144.
- Al-Qāḍī, Muḥammad, Ṣawwāḥ, 'Abd Allāh 1992. *Al-Fikr al-iṣlāḥī 'inda a-'Arab fī 'aṣr an-nahḍa*. Tūnis: Dār al-Ġanūb.
- Qindil, Fu'ād 2002. *Adab ar-riḥla fī at-turāt al-'arabī*. Madīnat Našr: Maktabat ad-Dār al-'Arabiyya li-l-Kitāb.
- Al-Samaany, Nasser S. 2000. *Travel Literature of Moroccan Pilgrims during the 11–12th /17–18th Centuries: Thematic and Artistic Study*. PhD Thesis. Department of Arabic and Middle Eastern Studies, The University of Leeds, http://etheses.whiterose.ac.uk/542/1/uk_bl_ethos_420414.pdf [05.02.2018].
- Šarābī, Ḥiṣām 1978. *Al-Muṭaqqafūn al-'Arab wa-al-Ġarb*. Bayrūt: Dār an-Nahār li-t-Ṭibā'a wa-an-Našr wa-at-Tawzī.
- Aš-Šayyāl, Ġamāl ad-Dīn 1951. *Tārīḥ at-tarḡama wa-al-ḥaraka at-taqāfiyya fī 'aṣr Muḥammad 'Alī*. Al-Qāhira: Dār al-Fikr al-'Arabī.
- 1958. *Rifā'a Rāfī' at-Ṭaḥṭāwī: 1801–1873*. Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif.
- Šu'ayb, Ḥalīfī 2006. „Ar-Riḥlāt al-'arabiyya: an-naṣṣ wa-ḥiṭāb al-huwiyya”. *Alif: Journal of Comparative Poetics* 26: 47–63.
- Aṭ-Ṭaḥṭāwī, Rifā'a Rāfī' 1968. *Aṭ-Ṭaḥṭāwī in Paris: ein Dokument des arabischen Modernismus aus dem frühen 19. Jahrhundert*. Tłum. Karl Stowasser. Münster: Universität Münster.
- 2002. *Kitāb taḥlīs al-ibrīz fī talḥīs Bārīz*. Bayrūt: Al-Mu'assasa al-'Arabiyya li-d-Dirāsāt wa-an-Našr.
- 2004. *An imam in Paris: account of a stay in France by an Egyptian cleric (1826–1831)*. Tłum. Daniel Newman. London: Saqi.
- Walter, Wiebke 2008. *Historia literatury arabskiej*. Tłum. Agnieszka Gadzała. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.